

Јелена Р. Јовановић Симић
Универзитет у Београду
Филолошки факултет
Катедра за српски језик
са јужнословенским језицима

УДК: 821.164.41.09-3 Ћосић Д. ;
821.163.41.09-3 Ћопић Б.
ИД БРОЈ: 203713804
Оригинални научни рад
Примљен: 15. марта 2013.
Прихваћен: 20. маја 2013.

КЊИЖЕВНА СЛИКА ПОСЛЕРАТНИХ ПОЛИТИЧКИХ ОДНОСА У ЈУГОСЛАВИЈИ КАО ИНТЕРСОЦИЈАЛНИХ И ИНТЕРКУЛТУРАЛНИХ ПРОЦЕСА

Апстракт: Аутор* анализира¹ књижевна дела двојице водећих српских писаца, Добрице Ћосића и Бранка Ћопића, који сваки из свог угла посматрају и приказују разарање патријархалности и сеоске културе послератног доба – и фронтални наступ градске културе као јединог цивилизацијског облика живота на овим просторима. Ти процеси – према ономе што чини поруку сваког од два описа – изазивају многе вањске и унутрашње нескладе код људи, а у укупном резултату не отварају оптимистичну перспективу у будућност.

Кључне речи: сеоска култура, сеоски живот, градска култура, револуција, међукултурни односи.

1. УМЕСТО УВОДА

Не упуштајући се у социолошка и политиколошка разматрања о послератној Југославији – јер то није главни правац нашег истраживања, већ књижевна слика тих збивања – навешћемо ипак две чињенице. Прва је садржана у паролама тадашњих властодржаца о општој једнакости и братству и јединству, а друга је критички приступ побуњених интелектуалаца који су упозоравали на опасно социјално раслојавање и политичку подво-

* Овај текст је прочитан (19. марта 2013. г.) на интернационалној конференцији *Култура: у слици за новом парадигмом*, одржаној на Филолошком факултету у Београду.

¹ Овај рад написан је у оквиру научног пројекта 178014 *Динамичка структура савременог српског језика*, који финансира Министарство за науку Републике Србије.

јеност међу људима. У анализи вербалног материјала управо пропагандне намене Р. Симић (1996: 10–11) открива у тадашњем друштвеном миљеу у Југославији две строго разграничене и међусобно супротстављене 'касте'. „Припадници првог слоја или касте себе називају 'организованим или свесним социјалистичким снагама', 'друштвеном структуром', 'структурираним друштвом' итд. За друге се, сем [...] политички дисквалификујућих атрибута, спорадично употребљава и термин 'дифузни део друштва'“.

2. АНАЛИТИЧКИ ОСВРТ НА КЊИЖЕВНА ДЕЛА ДОБРИЦЕ ЋОСИЋА И БРАНКА ЋОПИЋА

1. Суморна је слика тога послератног доба коју пружа Ћосићев опус, из којег посебно можемо поменути само *Време власићи* (2007: II, 213), уметничку транспозицију његових подробних политичких анализа сачињених у *Пишчевим зајисима*. Душан Катић, тј. Ћосић кроз његове рефлексije о развоју догађаја, мисли да је продор малограђанског духа у редове комуниста један од главних разлога за слабљење револуционарних идеја и пропаст социјалистичког друштва, а са њим и Титове Југославије:

Увиђао сам: нас је послератни мир уводио у контрареволуцију. Партизански аскетизам се у слободи, у миру, лако и брзо преметао у хедонизам. Једнакост у привилегије. Налет контрареволуције на Идеале једнакости и равноправности – био је неодбрањив. Контрареволуција је задовољствима живота неодрживо сламала егалитаристички аскетизам 'људи нарочитог кова' [...] Убеђења је смењивала хипокризија са баналним оправдањем. Од наде у срећну будућност била је узбудљивија срећна садашњица [...] Власт је све у нама мењала. Постајали смо оно што јесмо: обични, себични, банални, завидни, зли; дакле, прави људи!

а) Можда би се платформом са које аутор гледа на ту власт и то време могла прогласити и његова лепеза исказа о карактеру власти у поретку који је Тито створио (Ћосић 2007: II, 311):

У Титовој држави је први пут у Историји остварен поредак у коме су сви грађани могли имати неку Власт. Нагон за потчињавањем и страст за Влашћу грађани су могли да задовоље на најлакши начин. Без насиља и легитимно. За добијање неке Власти, па и велике, био је потребан само један улог: оданост тој Влади и жеља да јој се служи. И што се Партија више слушала, већа се и Власт имала. У Титовој тиранији владали су милиони ситних тирана; милиони људи су имали по мало Власти. То мало је омогућавало да се има више. А то више није никад било толико да се угрози Његова власт. Било је то заиста царство Власти и владавина свакојаким властољубаца. Властољубље је било колективно, патриотско и прогресивно. Златно доба људске таштине! Могућности да се неко

потчињава и да се храни сујета биле су заиста неограничене. Ако ниси могао бити државни службеник, могао си бити председник кућног савета; ако ниси могао имати фабрику, могао си бити председник управног одбора фабрике; ако ниси министар, могао си бити председник синдиката у министарству или секретар партијске организације; ако ниси имао право да хапсиш, могао си да пријављујеш за хапшење; ако ниси био образован и паметан, могао си бити радничког или сељачког порекла и без школе и знања, а имати право на сваку функцију у Влади; ако си имао функцију, имао си добру плату, стан, аутомобил и привилегије [...]

а1) Оно 'сви' ипак је било строго ограничено, и тицало се партијских кадрова и послушника нове власти, а не безимене масе. И то је био управо замајац развоју пандурске пресамићености као гаранције за успех у друштвеној хијерархији, и малограђанског паразитизма који је отуда ницао. Малограђански став о животу не додирује се са уверењима о моралу, правди, добру и злу, нити са визијама о будућности и судбини народној. Човек тога кова задовољава се пуним стомаком и чистим вешом, топлим вишесобним станом пуним лепог намештаја и фрижидером на спрат, итд.

а2) Свака духовна вредност њега се доима само као пријатно сазвучје добро срочених речи које је у стању чак и да репродукује пред масом уживајући у утиску који оставља на људе и у честиткама којима бива обасут за изванредне формулације, глатку фразу и свежу досетку. Али он нити залази дубље у значење и смисао онога што преноси као духовну поруку, нити је то његова порука. То је табла на коју се лепе шарени плакати, а ти плакати делују искључиво сопственом снагом лепо сложених боја. Табла је само постоље, као и малограђанинов плиткоумни ум што је способан да пренесе туђ вербализам а да не буде дотакнут њиме.

б) Дакле, малоумнички ментални склоп омогућује срећнику којем је усађен у главу – да ту главу с поносом носи кроз партијске арене и високо се успне по хијерархијским лествицама, остављајући оне 'доље' у робовском положају да у беди и патњама обезбеђују његову добробит.

б1) Душан Катић са осећањем кривице посматра сељаке који су дошли у Београд да се жале на нечувену неправду нове власти према онима који су је изнели на својим плећима, а сад су њени робови и жртвене животиње (Ћосић 2007: II, 89):

Гледао сам их кроз прозор, размакнувши завесу, и препознавао међу њима своје Преровце и сељаке под Палином који су хранили и чували партизане, жртвујући себе, децу и кућу, које су терали у немачке логоре због скривања 'бандита', убијали им синове и браћу у немачким одмаздама после наших акција. [...] А сада смо им ми, њихови ослободиоци – окупатори. Кажњавамо их што су нас сачували. Бедни сељаци све су жртвовали за слободу, а сада их слобода жртвује за своју индустријализацију и социјализам.

б2) Болно је то Ћосићево сазнање о прогањању његовог сељачког народа у поређењу са оним о несравњеним жртвама тог народа за слободу и правду, које су онда удариле по њему жиг издајника револуције, јер те жртве нису биле довољан знак солидарности. Само уништење сељаштва значило је коначну победу социјалистичке идеје. Само не чујући глас судбине, сељачка маса се у себи комешала и покушала ставити до знања онима које је штитила да и она постоји. Али власт је неумољива. Раскулачење, тј. пролетаризација сељака, радна задруга и беземљаш као најамник у њој – то је идеал комунизма.

2. Из супротног угла, и са друкчијим осећањима, на сељачку масу после рата, углавном ону из динарских крајева, гледа Б. Ћопић у роману *Осма офанзива* (1964). Он види сељачке поворке оних који су учествовали у рату – као победничким ореолом овенчану масу партијских радника којима су отворена врата власти и чиновничких занимања. Сем општих проблема адаптације сељака на градски животни амбијент – код Ћопића главну невољу представља стари антагонизам село–град, који досељеницима у градове доноси велике невоље и психолошке стресове.

а) Ћопић тај проблем приказује из приземне визуре, из жабље перспективе инфериорног дошљака. Млади Стојан Старчевић, одрастао и на живот навикао у свом селу Обљају, као командант победничке партизанске војске, креће у освајање градова, тврђава не само непријатељских снага, већ и неприхватљивих људских назора и обичаја (Ћопић 1964: 32):

Први додири са градом (борбе за Приједор, Кључ, Бихаћ) учврстили су у Стојану старо сељачко непријатељство према граду и још га ојачали нечим новим из његовог ратничког искуства. Град је хиљадострука каменита бусија, подмукла и никад очишћена од непријатеља. Сваки прозор, од подрумског до таванског, један је отвор на бункеру, пушкарница и зло око непријатељског осматрача. Сваког часа одасвуд може запуцати.

а1) Касније се то претвара у нелагоду пред косим погледима домородаца на улезе којима није место ту где су се нашли (Ћопић 1964: 33):

– Шта је, куд си навалио, сељачино? Шта ти овде тражиш?

Режи тако потуљени град, грчи се у подмуклом отпору, осмјелио се на усамљена дошљака, улеза.

а2) Лакомислени и брбљиви Пепо Бандић, некада сеоски надничар, а у рату партизански подофицир, осетљив само за оно што зна и што му је било пред очима на селу, убеђен је у бескорисност града и градских вредности (Ћопић 1964: 33):

– Све бих ја ово зајмио, па ко целеп волова проћерао некуд [...] Ово ти није ни од какве користи, не зна ни орати ни копати, није ни за то да га пошаљеш за марвом [...]

б) Људи са таквим знањем и назорима наишли су у градове и почели преузимати чиновничке дужности: бавити се занимањима о којима дотле једва да су чули. То је први унутрашњи расцеп који у њима примећује Ћопић (1964: 34). Али постепено се клима мења, груби и надобудни ратници почињу схватати да се у граду живи градским животом, и да се томе сви морају прилагодити.

Осјећа Стојан: утуцава град сељачки лик у сваком од њих, заједно са одијелом мијења му и кретње, смекшава глас, чини га у почетку смијешним и несигурним, а кад сељак већ сасвим смалакше и преда се, без буке и покорно, тек онда почиње његов напоран и спор раст у грађанина.

Нађе се ту и тамо задрто крајишко сељачко јуне, отима се и јогуни, неће у ред, постане уочљив и гласан ћалов о коме круже приче, док се напокон и он сам не уразуми и легне на руду.

б1) Домаћи живот и сеоска култура постепено подлежу новим узусима, намештај и опрема у кући губе сеоски и добијају градски изглед (Ћопић 1964: 34):

Увлачи се град неосетно и у куће дошљака, избацује напоље тешке дрвене клупе и столице, склања у ћошак плетене прслукe и вунене чарапе, и упорно се труди да с кревета поскида круте плахте откане на сељачком разбоју и тешке покриваче од ваљане вуне.

б3) Слегање и прилагођавање примећује се дакле најпре у приватном животу, у начину одевања и понашању. Али се затим пресељава и на линију отвореног фронта, у јавном животу, на улици, у кафани, на забавама итд. И ту градске навике и урбана култура односе превагу (Ћопић 1964: 112):

Бивши партизани, побједнички ратници, 'шумци', комунисти, носили су са собом грубу срдачност и свјежину својих културних приредби преко којих су учвршћивали 'другарску везу између војске и позадине'. Сјећали су се ратних првомајских прослава са заошијаним 'козарачким колом', пркосном попијевком и звецкањем бомби [...]

Сада се, ево, дошло у градове, и то коначно, ствара се држава, па је већ вријеме да се напушта припроста сељачка 'партизанија'. Ваља се бријати, везати кравату, чизме скидати и учити плес [...]

б4) Припрости Пепо освањује једног дана са наочарима на носу (Ћопић 1964: 19):

А ова моја бенетина, жена, кад ме је угледала овако са пенџерима на очима, завалила се од смијеха на отоман па само рже и крекеће: исти си доктор, бог те не убиће! Нека, нека, смиј се ти само, ждребице ниједна докона! Не ореш, не копаш, добро ти је, а да ти није мене, моје борбе и ових наочара, не би га се ти, мајци, ваљала по тој срцади, нити би наше дијете сваки дан јело шенични крув, и то с пекмезом и мармеладом, бог

те твој шашави, грмечки, заборавила си како си код свог ћаће Обрада гулила курузу и вукла дрва на леђима, а!

в) Градска материјална култура годи сељачком свету, али га и баца у чудо својим комфором и сувишностима непотребним за живот сеоског живља. Опет је ту Пепо Бандић да дâ свему свој суд и своје мало смешно, а мало и озбиљно тумачење (Ђопић 1964: 579):

Нико ми жив у Обљају не би вјеровало: у Пепе Бандића два кревета, а да се и не рачуна онај отоман на коме наш мали спава! Могао би, вала, када би ми било до силе и бијеса, да се стрпам у један кревет, сам самцит, а жена у други, па да се ширимо ко грофови, али нећу да гоним луксуз. Право да ти кажем, једном сам ја тако и опробао, а она моја бенекача, жена, скочи на ме: каква је, вели, то сад нова мода да бјежиш од своје другарице кад је драги бог тако наредио да човјек и жена заједно спавају у једном кревету до смрти своје личне!

г) Па за материјалном, у домове досељеника продиру и предмети духовне културе. Књиге им задају муке јер их на аналфаветским курсевима морају читати и учити, али им невоље доносе и уметничка дела, само нешто друкчије. И сада је Пепо Бандић тумач невоља у које се упада са уметношћу (Ђопић 1964: 57):

Имам и двије слике на зиду. На једној усликани ловци на коњима како гоне дивљег прасца, а на другој конференција под неким дрветом на којој Милош Обилић диже српски устанак. Била је и трећа слика како нека крилата женска, боса, меће вијенац на главу једног друга који сједи, али смо је уклонили из куће, јер сам се ја бојао да то није каква црквена слика па да ме не изнесу на конференцију, а мојој жени, опет није било по вољи што се оној женској виде сисе па срамота кад ко дође [...]

г) Одвикавање од руралног живота и прихватање градских навика за собом повлачи и неке са моралног гледишта не сасвим беспрекорне поступке бивших ратника. Напуштајући село, они су напуштали и своја домаћинства, своје суседе и пријатеље, па наравно и своје породице. Чак и они који су већ пре рата засновали бракове и имали деце, нису сматрали да је пробитачно водити их са собом у градове, па су налазили нове везе, женили се и стварали нова домаћинства са свим што ту следује. И Ђопићев главни јунак (1964: 75), Стојан Старчевић, и поред гриже савести која га често савладава заједно са носталгичном жудњом за старим мирним и једноставним животом сеоског домаћина, прекида са својом женом на селу и жени се грађанком. Коментар Пепе Бандића:

Ето ти, дођоше и та времена да се и ми сељаци госпојама женимо.

д) Но тиме се не завршавају сукоби и неугодности на демаркационој линији. И грађанима сметају реквизити сељачке културне баштине, па на њих гледају са ниподаштавањем (Ћопић 1964: 34):

Танак шарен лички прекривач, коперта, дјевојачки рад Стојанове матере, нађе се једног дана, кад је већ био поново ожењен, на поду његове спаваће собе као простирач, ћилим. Тада се Стојан први пут и нехотице побуну, учини му се да његова рођена мати, стидљива сеоска удавача, клечи подно женине ложнице, и он плану:

– Зденка, шта је ово? Та то ми је једина успомена [...]

3. Ћопић није равнодушни посматрач света који описује. Стари завицај ратника под Грмечом, са животом и навикама сиромашне сеоске средине, глађу и свакодневним невољама, али пун радости и оптимизма које доноси детињство и младост, и Ћопићу је чврсто прирастао за срце. А нови живот у другим и друкчијим условима, са једноличним пословима у затвореном простору, где се човек навикао на ширину природе осећа скучено и невесело – ни код аутора не буди ведре осећаје. Најужи тематски круг чини управо градски амбијент, који Ћопић и описује без полета, као сиву и невеселу свакидашњицу сличну затворској. Чак се и у кафани његови јунаци осећају некако стешњено, нелагодно, без слободе и замаха речи (Ћопић 1964: 73):

Кафаница 'Промаја' на првом углу постала је вечерње стјециште Стојанових ратних другова који су живјели у ближој околини. Знао се већ њихов дупли сто у ћошку поред прозора за који је, по правилу, најприје стизао мрки ратник Драгија, народни херој, наручивао дуплу 'љуту' и уозбиљено ћутао као да се налази у засједи. Иза њега би обично стигао Стојан, ћутке би се здравили, и тада би мучаљиви Драгија малчице живнуо, али на неки свој, посебан начин. Најприје би усредсређено гледао у чашу пред собом, а кад, изгледа, тамо није нашао оно што му треба, чврсто би уплео прсте обију руку положених на сто, цокнуо језиком и безнадно погледао некуд навише.

– Јах, тако ти је то.

Могло би се рећи: штуро описивање једне туробне атмосфере пуне нерасположења двојице протагониста романа. Ћутање у углу прљаве кафанице двојице бедника. А кад промислимо, схватимо да такав стил немушних обрта и сиромашног фонда речи – заправо и одговара оваквом опису. У њему ни повишеног тона ни украса. Само једно олињало поређење, сећање на ратне догађаје: 'као да се налази у засједи'. Тек сећање на завичај буди код тих људи машту која се разгорева у додиру са топлим детињством, а и аутору навиру речи које умеју китњасто и у живим бојама да насликају то што је у машти његових јунака (Ћопић 1964: 91):

У тим сновима уљуљкивао би се у безбрижан мир дјетињства и упадао у једноставну, разумљиву колотечину сељачких послова, којој вријеме и годишња доба ритам одређују. Све је то ишло без велике журбе и утркивања: нит си зиму могао присилити да брже дође, нит кукуруз нађерати да живље расте. Био је то добри, драги живот без сатова, реферата и канцеларија, тамо гдје спокојно куца овчје звонце и сипи шапат бреза. Не почиње се ту у осам сати, нит се завршава у два. Дан ти креће с праскзорјем и птицама, а завршава се у сутон, с доброћудним рашћућореним кокошима.

3. ЗАКЉУЧНЕ НАПОМЕНЕ

1. Резигнација у коју падају протагонисти Ћопићева дела носи недвојбену поруку о исходу покушаја да се превлада културолошки јаз који дели два света – сеоски и градски, – и да се створи нова, у овом случају социјалистичка, бескласна и наткласна друштвена и културна атмосфера.

а) Унутрашњи људски и вањски међуљудски сукоби и ломови прате постепено изумирање руралног и наступ цивилизованог урбаног света на овим просторима после другог светског рата, и током друге половине двадесетог века.

б) Ти процеси носе са собом и нове, сасвим позитивне појаве као што је пораст писмености и високе културе. Али носе и много негативних детаља који у свеукупности својој наводе на сумњу објективног посматрача у добробит напретка који је остварен у то доба на нашим просторима.

2. С друге стране, говорећи о сељаштву као феномену – Ћосић малограђанску филозофију супротставља етичкој идеји у њеној целокупности; поставља импулсе свакодневног прозаичног живота наспрам наслеђених духовних вредности; доводи у опонентни однос празну реторику и простонародну реч.

3. Обојица приповедача – сваки са својих идеолошких и поетолошких поступака, разуме се: и различито активираним начелима стилизације наратива, – песимистично оцртавају друштвену сцену у којој су се нашли (као актери или посматрачи) јунаци романа.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Јовановић (2010): Јелена Јовановић, *Писци и сџил*, Београд: Друштво за српски језик и књижевност.

Симић (1966): Радоје Симић, *Политички дискурс. Инфлација речи у самоујравном друштву СФРЈ*, Београд: МХ Актуел.

Ћопић (1964): Бранко Ћопић, *Осма офанзива*, Београд: Просвета.

Ћосић (2007): Добрица Ћосић, *Време власћи I, II*, Београд: Просвета.

Jelena R. Jovanovic Simić

University of Belgrade

Faculty of Philology

Department for Serbian Language and South Slavic Languages

LITERAL PICTURE OF THE AFTER-WAR RELATIONSHIPS IN YUGOSLAVIA AS THE INTERSOCIAL AND INTERCULTURAL PROCESSES

Summary: Starting from the literal works of the two leading writers, Dobrica Ćosić and Branko Ćopić, the author of this paper tries to find the core of the problem which is considered by the two writers who, each from his own perspective, show the devastation of the patriarchal and village culture of the after-war period and the frontal appearance of the city culture as one of the civilizational forms of life in this area. Those processes, according to what makes the message of the two descriptions, cause many external and inner disharmony within people, and in the final result, those processes do not open the optimistical perspective of the future.

Key words: rural culture, village life, urban culture, revolution, intercultural relations